

REIS ILMA SÕIDUPLAANITA

Ю. М. Лотман, З. Г. Минц – Б. Ф. Егоров. Переписка 1954–1965. Подготовка текста и комментарии Б. Ф. Егорова, Т. Д. Кузовкиной, Н. В. Поселягина. *Bibliotheca Lotmaniana*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2012. 604 lk.

Juri Lotmani kirjad Boriss Jegorovile publitseeris adressaat juba 1997. aastal.¹ Nüüd moodustab üks osa neist koos mõnede Zara Mintsi kirjadega poole Tallinnas ilmunud raamatust. Teiseks pooleks on Boriss Jegorovi kirjad,

¹ Ю. М. Лотман, Письма: 1940–1993. Составление, подготовка текста, вступительная статья и комментарии: Б. Ф. Егорова. Москва: Языки русской культуры, 1997. 787 lk.

nii et lugejal on võimalik tutvuda kahe kolleegi mõttevahetusega.

Isiklike paberite (kirjade, päevikute) publitseerimine, kui see on küllalt ulatuslik, võib pakkuda huvi mitmest vaatepunktist. Ühed ja samad tekstid pööravad lugejate poole, kes on huvitatud erinevatest asjadest, oma eri küljed.

Esimese tähenduste kihi ammutab lugeja kirjavahetusest, lugedes kirju kui ajastu olustikudokumenti. Igasugune kirjavahetus (sealhulgas ka inimeste vahel, kes ei ole jätnud ajaluku märgatavat jälge) sisaldab pisidetalle, mis ei jõua paljusid allikaid kasutavasse üldistavasse teaduskirjandusse. Need on olmepisiasjad ja kultuurikäitumise detailid: andmed palkade ja hindade, kuulujuttude ja arvamuste, har-

jumuste ja kommete kohta. Selliste detailide kogumine ja neist mosaiigifragmentidest üldise pildi kokkupanemine on allikateaduse ees seisev paratamatu ja vajalik ülesanne (mida rohkem allikaid ja arvandmeid on avaldatud, seda realistlikumaks muutub selle ülesande täitmine).² Lotmani-Mintsi ja Jegorovi kirjavahetuse olustikuliseks fooniks on peamiselt Tartu ja Leningrad: teiste kohtade seas esinevad siin veel Moskva, Pihkva ja teised Vene linnad, samuti suvepuhkuse veetmise kohad Suhumi ja Elva. Kirjades on rikkalikult ka Eesti olmeelu pisidetaile. Millisest trükis avaldatud allikast saaks veel teada näiteks seda, et 1965. aastal oli Tartus „... kärnatõbi, düsenteeria ja – hoidku jumal! – ähvardamas sügelised” (lk 486)?

Teine tähenduste ring, mis kirjavahetuse publikatsioonist lugeja tähelepanu köidab, on seotud ideoloogia, poliitika, ühiskondliku eluga. Totalitaarsete riikide teada-tuntud eripära tõttu on see külg kirjavahetustes harva esindatud piisava täielikkusega. Antud juhul on kõne all nõukogude inimeste elukord sõjajärgse Stalini ja hilisbrežnevliku stagnatsiooni vahelisel ajal. Sula, Hruštšovi Stalini-vastane kõne partei XX kongressil, tuhandete süütute inimeste tagasitulek laagritest ja asumiselt, rehabiliteerimised, riigi kunstopoliitika liberaliseerimine, esimene sputnik, Ungari ülestõusu mahasurumine, Pasternaki tagakiusamine, uudismaade hõlvamine, Gagarini lend, Kariibi kriis, Hruštšovi kukutamine, kohtuprotsess Danieli ja Sinjavski üle, esimene dissidentide meelevaieldus Moskvast – kõik need sündmused ei

kajastu kirjavahetuses peaaegu üldse. Tundub, et see asjaolu ei vaja ka kommentaare: mõlemad kirjutajad on sündinud 1920. aastatel ja Nõukogude elu on neid õpetanud olema ettevaatlik. Vihjed parajasti toimuvatele olulistele sündmustele on kirjavahetuses enamasti antud mõistukõnes, vihjeliselt, iroonilise jäljendusena. Olgu siinkohal ära toodud katkend Jegorovi 1962. aasta 28. oktoobri kirjast, milles ta kirjutab Vene-Ameerika vastasseisust, mis oli tekkinud Nõukogude raketide Kuubale paigutamise pärast. Esimene lause on täiesti tõsine, edasi parodeerib teadlane nõukogude uuskeelt, minnes üle irooniale ja sarkasmile:

„Praegu süvendab häireolukorda [vene kirjanuse kateedri tuleviku pärast – R. L.] veelgi maailmas ootamatult tekkinud traagiline farss. Mis seal ikka, võitleme üha ja veelgi aktiivsemalt kui varem kindla rahu eest kogu maailmas. Ameerika agressorid saavad vastavalt oma teenetele, kui rikuvad meie rahu! Kuid täna sattusin ma otse vaimustusse N. S. Hruštšovi realistlikust ettepanekust likvideerida vastastikku baasid Kuubal ja Türgis. Kui imperialistid soovivad siiralt rahu, peavad nad selle ettepanekuga nõustuma” (lk 219).

Oma vastuskirjas ei reageerinud Lotman mitte mingil viisil sellele kõrvalepõikele (kuigi mõnel teisel juhul on ta mängu kaasa mänginud³).

Olmeelulistel ja sotsiaalsetel küsimustel on kirjavahetuses küllaltki tagasihoidlik koht: harva on viiteid ka kultuurisündmustele. Nimetamisväärtne, et neid on tunduvalt rohkem Jegorovi kirjades, kusjuures vastaja ei reageeri neile kaugeltki alati. Toome siinkohal vaid ühe näite sellisest dialoogist: 24. III 1962 kirjutatud kirjas nimetab Je-

² Toome siinkohal vaid ühe pisut hullumeelsena tunduva detaili nõukogudeaegsest elust: 1961. aastal lendas Pihkvast Puškini Mägedesse mitte ainult reisilennuk, vaid ka lennutakso, mille võis rentida, kusjuures lennupiletite hind ei erinenudki kuigi palju bussihinnast (vt lk 120–122).

³ Vt Lotmani iroonilist suhtumist ühte Izvestijas avaldatud artiklisse (lk 336, 338), milles kaevurist kaugõppetudeng kurjustab anekdootide jutustamise pärast helge nõukogude oleviku kohta.

gorov esimest korda kaht olulist filmi, mis tulid ekraanile peaaegu üheaegselt: „Aga kui see on armastus?” (režissöör Juli Raizman) ja „Ühe aasta üheksa päeva” (režissöör Mihhail Romm). Kaks nädalat hiljem, kui ta on mõlemad filmid ära vaadanud, kirjutab Jegorov:

„Mulle meeldis väga „Aga kui see on armastus?” [...] ...film on äratuslik ja kaasakutsuv, kui kõrvale jätta mõned viigilehekesed (+ suurepärase intimeerimine), [Rommi film – R. L.] ...peab äiutama kangelaslike pisaratega, kuid ainult keerulised järeldused on huvitavad. See ei ole laiale publikule” (lk 163).

Lotman vaidleb kolleegile vastu ja tema vastuväited panevad meenutama nii tema tööd Puškini realismi uurimisel kui ka teadlase hoopis üldisemaid kontseptsioone mitmekeelsuse kui kultuuri fundamentaalse omaduse kohta:⁴

„...Te ei ole õiglane „Üheksat päeva” hinnates. Film ei meeldinud Teile, sest lähenesite temale vale kriteeriumiga: Te otsisite sealt lahendusi küsimustele, aga seal ei ole lahendusi. Kogu filmi mõte on selles, et ühtegi küsimust ei lahendata ära, mitte ükski vaidleja ei võida. [...] Film on väga hea” (lk 165).

Kolmas ring on Eesti teaduselu, Tartu ülikool ja nõukogude aeg.⁵ Sellega on kõik kirjavahetuse osalised isiklikult seotud, Lotman ja Mints otseselt; Jegorovit, kes sel ajal töötas juba Leningradis, seovad Tartuga järjest vähem bürokraatlikud sidemed,⁶ kuid seda intensiivsemalt elab ta kaasa seesmiselt.

⁴ Eelkõige on selleks 1962. aastal ilmunud töö „„Kapteni tütre” ideedestruktuur” („Идейная структура „Капитанской дочки””); vt ka 1970. aastate ja 1980. aastate esimese poole töid tehisintellektist, esmajoones: „Kommunikatsiooni kahest mudelist ja nendevahelistest seostest kultuuri üldises süsteemis” („О двух моделях коммуникации и их соотношении в общей системе культуры”, 1970).

⁵ Jätame siinkohal üksikasjalikult käsitlemata Leningradi akadeemilise elu huvitavad detailid, millest kirjutab oma kirjades Jegorov.

Tegelikult ei huvita kirjavahetuse osalisi mitte just eriti väljaspool vene kirjan-duse kateedrit toimuv ülikoolielu. Siiski leidub ühes Lotmani kirjas värvikas fragment, mis on täielikult pühendatud ülikooli uudistele:

„Arstiteaduskonna teadusnõukogus pörkasid Martinson ja prof Hiie (stomatoloog, mäletate, pikk mees paksude kulmudega) nii ägedalt kokku, et Hiie suri kohapeal südamerabandusse (ta lamas juba surnuna kõrvaltoas, kui Martinson jätkas tema materdamist ja süüdistamist seitsmes surmapatus). Aga sellega asi ei lõppenud. Järgmisel päeval pidime me kinnitama Martinsoni suures teadusnõukogus, kuid ta kukkus hääletamisel läbi (üks poolt, kõik teised vastu). Kuid tema, ootamata ära hääletuse tulemust, sooritas kaks tundi enne suurt teadusnõukogu enesetapu (hääletamise ajal seda ei teatud), süstis endale 5 grammi sublumaati. Oma lõpu korraldas ta väga imposantselt: kogus kokku kateedri, sundis inimesi 1,5 tundi ootama, seejärel väljus ja lausus lõpukõne: „Ma süstisin endale mürki...” [...] See oli traagiline duell, millesse olid haaratud inimesed, kes olid küll teadlased, kuid inimestena tühised ja väiklased.... Oma kired.... vahetasid nad Ivan Ivanovitši ja Ivan Nikiforovitši tüli vastu. Horatiused ja Curiatiused⁷ muutuvad kommunaalköögis olmeintrigaanideks” (lk 275–276).

⁶ Säilitades töökoha Tartus, veetis Boriss Jegorov üha rohkem aega Leningradis. 1962. aastal siirdus ta lõplikult Leningradi, kuid jäi edasi „Töid vene ja slaavi filoloogia alalt” („Труды по русской и славянской филологии”) toimetuskolleegiumi liikmeks. Loengute lõpetamine Tartu ülikoolis ei katkestanud tema teaduslikke ja sõbrasuhteid Tartu kolleegidega.

⁷ Horatiused ja Curiatiused olid kaks Rooma patriitsisuguvõsa, kelle vahel puhkes legendi kohaselt tüli sellepärast, kas tekkivas riigis peaks võim kuuluma Roomale või Alba Longale (linn, mille pärimuse kohaselt rajas Aenease poeg Ascanius).

Gogoli tegelaste nimetamine kõrvuti Rooma ajaloo legendaarsete kangelas- tega, pinev huvi biograafia traagiliste kollisioonide, duelli ja enesetapu vastu viib meid taas Lotmani vene kultuurist kirjutatud teoste ja olmekäitumise poeetika juurde.⁸ Nagu tema puhul alati, projitseeritakse ajaloolised uuringud kaasaega, mis omakorda lubab uutmoodi interpreteerida minevikku.

Selles köites avaldatud kirjades räägitakse üsna palju väikestest murrangutest möödunud sajandi keskpaiga Tartu vene kirjandusteadlaste teadusolustikus. Kuid tuleb mees pidada, et kõigi nende pisiasjade, bürokraatlike vintsutuste, igapäevaelu korraldamatuse, palga ja honorari nurumise, tudengipraktikate, dissertatsioonide kaitsmise, kirjastustega suhtlemise, Lotmani pöörase akadeemilise koormuse ja Jegorovi keeruka adapteerumise puhul Leningradi akadeemilises keskkonnas – kogu selle kireva materjali puhul ei tohiks silmist kaotada kirjavahetuse olulist sisu, selle süžee põhilist lõime, nagu me seda praegu lugedes adume.

Selleks on Tartu ülikooli vene kirjanduse kateedri kui unikaalse teaduskollektiivi kujunemine. Nõukogude tšinovnikutele võis kateeder muidugi tunduda ka ühe tavalise provintsis asuva asutusena Nõukogude Liidu uute äärealade russifitseerimiseks. Rektor Fjodor Klementi toetusel muutsid kateedri toonased juhid Boriss Jegorov ja Juri Lotman just tollal kateedri teaduskaardil ligi- tõmbavaks kohaks teadlaste (sealhulgas ka eesti teadlaste) jaoks, kes püüdsid välja pääseda ideoloogiliselt kindlalt

piirjoonestatud ja bürokratiseerunud humanitaarteadusest. Aga seejärel, juba hiljem muutus kateeder üheks humanitaarse mõtte keskuseks Euroopas.

Sellel teel on olulisteks tähisteks kõigepealt toimetiste sarja („Ученые записки“) loomine 1958. aastal ja seejärel juba Bloki kogumike käivitamine (1962). Olulised on ka kateedri esimeste üliõpilaste edukad kaitsmised ja nende teadlasete algus. Nad moodustasid põliste Tartu õppejõudude esimese põlvkonna (Valeri Bezzubov, Sergei Issakov, Igor Černov). Peatselt hakkasid Tartu ülikooli vene kirjanduse osakonnas õppima üliõpilased väljastpoolt Eestit (1962), toimusid esimesed laiemale avalikkusele mõeldud konverentsid (sealhulgas ka tudengikonverentsid), esimesed semiootika suveülikoolid Käärikul, sai alguse sariväljaanne „Töid märgisüsteemide alalt“ („Труды по знаковым системам“, 1964). Kõigi nende teemade üle arutletakse kirjavahetuses ja see on muidugi hindamatu materjal teadusajaloo uurijatele.

10. III 1963 kirjutab Jegorov pärast kohtumist Lotmaniga Leningradis oma sõbrast Diodor Sologubist:

„...ta ostis möödunud aastal mootorratta, sõitis sellega läbi Ukraina ja Krimmi ja on tohutult õnnelik – seni oli ta seotud ettekirjutatud reglemendiga, *sõiduplaaniga*, aga siin – sõida, kuhu tahad ja kui palju tahad, ei ole vaja mingeid plaane ega hirmu, kas pääsed rongile või mitte“ (lk 251).

Vastuskirjas haarab Lotman kinni sellest, ilmselgelt mõistukõnelisest teemast:

„Kõik, millest Te kirjutate, on huvitav. Ka mina unistan mootorrattast – armastan tehnikat ja piletitele poleks vaja mõelda. Sõiduplaan ei ole samuti meeldiv asi“ (lk 254).

Tallinnas publitseeritud kirjavahe- tuses joonistub välja selle osaliste teaduslik elulugu – see on reis ilma etteantud sõiduplaanita. Kirja-

⁸ Vt eelkõige „Dekabrist igapäevaelus: Olmekäitumine kui ajaloolis-psühholoogiline kategooria“ („Декабрист в повседневной жизни: Бытовое поведение как историко-психологическая категория“, 1975), „Olmekäitumise poeetika vene XVIII sajandi kultuuris“ („Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века“, 1977), „Surm kui süžee probleem“ („Смерть как проблема сюжета“, 1993).

vahetuse keskne süžee käsitleb nii Tartu kateedri kujunemist humanitaarse mõtte keskuseks kui ka kirjavahetuse osapoolte kujunemist silmapaistvateks teadlasteks, kes suutsid ennast teostada ja öelda teaduses oma sõna ümbritseva nõukoguliku rutiini kiuste.

1986. aastal kirjutas Lotman Jegorovile:

„...palju aastaid olen kuulnud erinevate inimeste kaeblemist olude üle. [---] Olen alati pidanud viitamist olu-

dele ebaväärikaks. Olud võivad suure inimese küll murda ja hävitada, kuid nad ei saa olla tema elu määravaks loogikaks.”

Need sõnad võiksidki olla selle raamatu epigraafiks.

ROMAN LEIBOV

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud
MALL JÕGI